

Г. Марцінишин,

ДЕРЖАВНА ЦУКРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ В РОКИ НЕПу

Анотація. У статті автори показують відбудовні процеси у цукровій промисловості у роки непу, досліджують проблеми організації та управління цукровою промисловістю.

Харчова індустрія належить до однієї з найбільш розвинутих галузей промислового виробництва в Україні. Значне місце в ній займає цукрова промисловість - галузь, що має більш як столітню історію. За свідченнями видатного українського вченого-економіста К.Г.Воблого, перший цукровий завод в Україні було побудовано в 1824 р. в селі Макошин Чернігівської губернії. Родючі, придатні для вирощування цукрових буряків ґрунти, м'який клімат та достатня кількість дешевої робочої сили - ось фактори, які сприяли тому, що вже напередодні реформи 1861 р. українські цукроварні виробляли 75% солодкої продукції всієї Російської імперії¹.

Наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття в цукровій промисловості, як і в усіх промислових галузях України, спостерігається процес інтенсивної капіталізації. Виникають великі цукрові заводи, внаслідок чого цукрова промисловість повністю відокремлюється від сільського господарства. Надлишок дешевої робочої сили, близькість джерела сировини, протекційна митна політика уряду, різні форми державного кредиту, побудова залізниць, експортні премії - всі ці умови сприяли небувалому піднесенню та бурхливому розвитку великої капіталістичної цукрової промисловості України. Невпинний процес концентрації виробництва приводив до постійного збільшення основного капіталу, швидкого зростання продуктивності підприємств галузі, що забезпечило швидкі темпи технічного перевороту в цукровиробництві.

Перед першою світовою війною кількість цукрових заводів в Україні збільшилась дуже мало - всього на 11 одиниць, тоді як кількість посівних площ збільшилась на 56%, а випуск цукру майже подвоївся². Це ще раз засвідчує про інтенсивний розвиток та ріст концентрації цукровиробництва.

Цукрова промисловість, закономірно, переживала періодичні кризи, зумовлені різними причинами. Наприклад, внаслідок низької купівельної спроможності населення складалося таке становище, що при збільшенні виробництва цукру попит на нього значно відставав від пропозиції. Проте напередодні першої світової війни галузь цукровиробництва міцно "стояла на ногах". Про це свідчить хоч би й такий факт, що цукор, як продукт експорту з України, становив 27% загальної виручки за експортовану продукцію, а українські цукропідприємці практично монополізували турецькі та іранські ринки³.

Проте війна імперіалістична, а потім революція і громадянська війна завдали важкого удару цукровому виробництву. Ми не помилимося, якщо відмітимо, що ні одна з галузей нашого народного господарства не вийшла із цих воєн в такій руйнації, як цукрова промисловість. Особливо це стосується сільськогосподарської її частини. Уже з другого року першої світової війни помітно скорочується посівна площа цукрової сировини. Якщо у сезон 1914/15 років було засіяно буряком 633014 га землі, то через рік - 525510 га⁴. Свої корективи в становище бурякосіяння внесла і революція. Велике приватне землеволодіння відійшло у минуле. Поміщицькі посіви в результаті націоналізації повністю зникли з сировинного балансу цукрової промисловості. А післявоєнна розруха підірвала інші бази бурякосіяння (призаводські посіви, селянські наділи). Планації ж сировини, що все-таки були засіяні, не оброблялися через воєнні дії. Буряк, що зберігся і був викопаний, неможливо було

перевезти через брак транспорту. Недостатня кількість палива не давала можливості переробити сировину, що все-таки потрапляла на завод. Самі ж підприємства цукрової промисловості відчували катастрофічну нестачу багатьох технічних матеріалів, грошових коштів. Війна поглинула кваліфіковану робочу силу, досвідчених технічних керівників. Дуже терпіли заводи, особливо на Правобережній Україні, від нападів всякого роду бандитських загонів, які грабували матеріальні склади, розкрадали живий і мертвий інвентар, руйнували заводські споруди.

Негативно вплинув на стан цукрової промисловості процес націоналізації. Цукрова галузь України була націоналізована декретом РНК УСРР від 16 січня 1919 р. А вже в травні цього ж року в Києві було організовано Головне Управління по цукровій промисловості (Головцукор), яке здійснювало керівництво всією галуззю. Проте внаслідок становища на фронтах громадянської війни Головцукор був евакуйований до Москви, звідки повернувся в наступному році до Харкова.

В березні 1921 р. Головцукор переводиться в Київ, як центр цукрової промисловості всієї країни, а в Харкові залишається тільки його філія.

Головцукор керував всіма цукровими заводами Федерації, здійснюючи управління з допомогою районних управлінь (Рауцукрів). Проте, не дивлячись на існування такого потужного апарату управління, будемо близькі до істини, якщо зауважимо, що в післявоєнний період українська цукрова промисловість прийшла до повного занепаду. Про це свідчать цифри: якщо в сезон 1919/20 р. виробництво цукру знижується до 683 тис. цнт (сезон 1913/14 р. - 11 048 тис. цнт)⁵, то в 1921/22 р. відбувається кульмінація падіння виробництва - 427 тис. цнт готової продукції при роботі

87 заводів⁶. Це не більше як 3% продукції довоєнного рівня. Площа посівів скоротилася до 22% відносно довоєнної, а число діючих заводів - до 44%.⁷

Існувала ціла низка причин такого дійсно плачевного становища цукровиробництва. Насамперед, це, як уже зазначалося вище, - наслідки громадянської війни та післявоєнна розруха. По-друге, крайня централізація управління промисловістю і методи господарювання, які практикувалися до запровадження нової економічної політики. Серед цих методів переважали строге фіксування цін на буряк, що не задовільняло селян; зв'язаність господарської ініціативи місць; незлагодженість роботи центральних і місцевих апаратів управління; абсолютна відсутність будь-якого пристойного постачання і фінансування. Була ще одна важлива причина катастрофічного падіння виробництва цукру в цей період - масова поява шкідників цукрового буряка. В результаті середня врожайність цукросировини по Україні була доведена до вкрай низької відмітки - 19,55 цнт/га⁸. У сукупності всі ці фактори надзвичайно гальмували хід промислового життя підприємств цукрової промисловості.

Дійсність вимагала корінної реорганізації апарату управління даної галузі. Цей процес почався з переходом до нової економічної політики. Восени 1921 р. нарада Головцукру і пленум ЦК Спілки профспілки прийняли рішення про необхідність переходу до форми трестування промисловості при умові надання максимуму господарської ініціативи безпосередньо на місця. Як результат - на початку січня 1922 р. УЕН і РПО було затверджено "Положення про об'єднану державну промисловість РСФРР і УСРР (Цукротрест)"⁹. З цього моменту "Цукротрест" почав юридичне існування в Україні, прийнявши від Головцукру його активи і пасиви. Українські відділення, які управляли підприємствами цукрової промисловості, входили до складу єдиного Всесоюзного тресту з правлінням в Москві. Внутрішня організація "Цукротресту" визначалася наступною схемою: 1) Правління тресту - управляло і відповідало перед ВРНГ і УРНГ; 2) Обласні управління - які безпосередньо керували підприємствами.

Управління цукровими заводами в Україні спочатку було організоване в двох обласних управліннях - в Києві (для Правобережжя) і в Харкові (для Лівобережжя). Пізніше така структура змінюється. В 1923 р. обласні управління цукрової промисловості реорганізуються у відділення "Цукротресту" - Харківське, Київське, Подільське. І нарешті в березні 1924 р. із складу Київського і Подільського відділень виділяється частина заводів, які об'єднуються в самостійне Уманське відділення¹⁰. Таким чином, в 1924 р. всі дев'яносто діючих заводів в Україні управлялися чотирма відділеннями Цукротресту, котрі, як вказувалося вище, були в повному підпорядкуванні центрального московського правління Всесоюзного "Цукротресту".

Перш ніж перейти до характеристики питання виробництва цукру, необхідно детально ознайомитися з джерелами постачання сировини для цього виробництва.

В економіці цілого ряду районів лісостепової смуги цукрова промисловість визначає основний профіль виробництва. Про домінуюче значення її в ряді інших галузей сільськогосподарської промисловості України свідчить той факт, що вже в 1913 р. із 864 940 дес. загальної площі посіву технічних культур на цукровий буряк припадало 481 592 дес. або 55%¹¹. Розвиток цукрової промисловості в Україні був тісно пов'язаний з певним аграрним устроєм, з наявністю великих поміщицьких маєтків і латифундій. Буряківниче господарство знаходилося, головним чином, в руках самих заводів та великих плантаторів. Селянство ж в постачанні сировини на заводи приймало досить обмежену участь. Про це говорять цифри: буряківничі господарства обслуговувалися до першої світової війни земельними площами приблизно в 3 млн. дес. На цих площах в останній довоєнний цукровий сезон (1914-15) було заводських посівів 279 тис. дес., поміщицьких - 273 тис. дес., селянських - 146 тис. дес., що становило всього 698 тис. дес.¹² Таким чином, посіви буряків на селянських землях становили дещо менше 21% всієї посівної площі, відведеної під бурякові плантації. Відповідно, головним постачальником сировини для підприємств цукрової промисловості були заводські економії та великі поміщицькі плантації.

З переходом до непу становище корінним чином змінилося. В 1921 р. на заводських плантаціях було засіяно всього 47 тис. дес., але площі селянських посівів дещо навіть збільшилися до 153 тис. дес. Проте посівів на безпосередньо селянських наділах було всього 48 тис. дес. Решту ж 105 тис. дес. селяни засівали на призаводських землях, котрих самі заводи не в змозі були обробити.

У відповідності з декретом від 4 травня 1922 р. і технічною інструкцією Укрнаркомзему по забезпеченню земельним фондом промисловості від 11 травня 1922 р. весь націоналізований фонд цукрозаводів після закінчення землевпорядних робіт становив 562 134 дес. загальних площ і в т.ч. 489 789 дес. орної землі. Ці земельні площі належали 172 сільгоспам¹³.

Призаводське господарство - сільгосп - було досить складним господарським механізмом. Ще в 1921 р. на з'їзді Рауцукрів у Києві було визначено як одне з першочергових завдань по відбудові цукрової промисловості "відновлення призаводських господарств і насінневих селекційних станцій".¹⁴ На ці господарства покладалося завдання забезпечити підприємства цукросировиною в кількості від 30 до 50 % загальної потреби промисловості. Крім цього, сільгоспи повинні були забезпечити насіннєвим матеріалом всі без винятку площі бурякових плантацій шляхом власної репродукції насіння. З цим завданням сільгоспи справилися досить успішно. Вони стали практично єдиним джерелом насіння для заводської та плантаторської землі. Виробництво насіння в 1926 р. досягло 346 382 пуди¹⁵. Крім цього, завдяки сівозмінам, сільгоспи мали можливість продукувати насіння й інших культурних рослин, забезпечуючи ним селянські господарства. Наприклад, Всеукраїнському товариству насінневодства сільгоспами Харківського відділення Цукротресту було відпущено 200

тис.пудів апробованого вівса¹⁶.

Що стосується завдання забезпечення цукросировиною підприємств галузі, то маємо тут менш втішну картину. Заводські та великоплантаторські господарства в період до першої світової війни були основною базою постачання цукрозаводів сировиною. На їх землях вирощувалося до 77% всього буряка, що вимагало виробництво¹⁷. Решту 23% сировини постачали дрібноплантаторські господарства, в тому числі тільки 15% здавали на завод селяни¹⁸. Зовсім інше співвідношення маємо в післявоєнні роки. Центр постачання цукрозаводів буряком переноситься на селянські господарства. В 1924 р. вони дали більш, ніж 90% загальної посівної площі цукрового буряка. Зокрема, на надільних землях було вирощено 54,2% сировини, на площах нацфонду - 37,6%¹⁹.

Можна стверджувати, що перспективний ріст цукрової промисловості визначався можливістю завоювання сировинної бази у формі селянського бурякосіяння.

На початку 1924 р. правління "Цукротресту" скликає агрономічний з'їзд, де конкретизуються практичні заходи по організації масового селянського бурякосіяння, узагальнюється досвід минулих цукрових кампаній. В процес бурякосіяння були задіяні якнайбільше селянських господарств - як міцних та середняцьких, так і малопотужних, котрим надавалася державна фінансова допомога. Про переваги селянського бурякосіяння красномовно говорять такі дані: собівартість заводських буряків в 1925 р. і 1926 . відповідно була 1,83 і 2,21 крб за цнт. А собівартість селянських буряків відповідно становила 1,48 крб і 1,54 крб.²⁰ В цілому ж по Союзу, в тому числі і по Україні, спостерігався бурхливий ріст селянського бурякосіяння, яке досягло по контрольних цифрах на 1928 р. 445 400 дес.²¹

Виробництво цукрозаводів протягом 1919-1922 рр. носить всі ознаки хаотичного і неорганізованого господарювання. Працювати приходилося в умовах війни та її наслідків. Заводи, природньо, пускалися без належного забезпечення сировиною, робочою силою. Заводські сільгоспи ще не організовані, селянське бурякосіяння ще не налагоджене. В результаті - незначна тривалість роботи заводів (в середньому 23,1 дня в 1919/20 р. і 12 днів в 1921/22 р.), вкрай низький випуск готової продукції при надмірних затратах палива, вапнякового каменю (7,02% від ваги буряка) і робочої сили (298 осіб на 1000 метричних цнт)²².

З сезону 1922-23 р. встановлюється більш тісний зв'язок між підприємствами і Головцукром, функціонування заводів набуває певної системи і плановості, спостерігається розгортання не тільки самого процесу виробництва, але й ціла низка технічних досягнень. Практично в 1922 р. починається реальний поворот в бік росту української цукрової промисловості. Кампанія 1922 р. дає 10 003 856 пудів цукру, що по відношенню до виробництва 1914 р. складає 11,8%. В 1923 р. одержано 18 923 936 пудів готового продукту або 22,3% відносно довоєнного рівня²³.

В наступні роки триває відбудова цукрових заводів, здійснюється їх технічне переозброєння, формується більш-менш постійний загін технічних працівників, зокрема, керівного складу. Ці та інші фактори, в тому числі і позитивні зрушення в народному господарстві в цілому, сприяють розвитку вітчизняної цукрової промисловості. Виробництво цукру в 1924/25 р. становило 21,8 млн пудів проти 2,4 млн в 1921/22 р., тобто збільшилося в дев'ять разів. Хоч це становило лише половину довоєнного виробництва²⁴, все ж слід зауважити, що відновний процес в цукровій промисловості України йшов безперечно інтенсивним темпом впритул до 1926 р., коли по низці основних моментів цей процес дав сповільнені і навіть регресуючі цифри. До об'єктивних причин такого становища слід віднести високий ступінь амортизації і конструктивну застарілість основних засобів виробництва, а також велику і постійну нестачу оборотних ресурсів. Що стосується фінансового становища Цукротресту, то

тільки 1927 р. став для цукрової промисловості першим роком, протягом якого поступово почали зникати характерні для минулих років фінансові труднощі і встановилися більш нормальні фінансові відносини як всередині Цукротресту", так і у відносинах цукрової промисловості з іншими галузями народного господарства. І все-таки, не дивлячись на недоліки і прорахунки, на кінець 20-х років маємо значні успіхи в розбудові цукрової промисловості України. Виробництво цукру в 1927/28 р. досягло 10 890 189 цнт, а завантаження заводів становило в середньому 100 діб роботи, що перевищувало середню довоєнну на 15%, а технічні втрати готового продукту не перевищували рівня 1914 р.²⁵

Але існував ще один важливий фактор, який відчутно гальмував розвиток цукрової промисловості в Україні - це велика збитковість сільського господарства "Цукротресту". Навіть в урожайному 1922/23 р. збитки по сільськогосподарському сектору склали біля 4,3 млн.руб., а в неурожайному 1924/25р. вони досягли 11-12 млн.руб.²⁶ Взв'язавши до уваги тісний взаємозв'язок збитковості сільськогосподарського виробництва "Цукротресту" і собівартості готової продукції, стане зрозумілим, скільки зусиль слід було прикласти в цьому напрямку роботи, щоб створити сприятливі умови для розвитку української цукрової промисловості, а перспективи розвитку її були потенціально гарантовані сприятливим кліматом, родючими ґрунтами, наявністю робочої сили і практично необмеженим ринком збуту цукрової продукції.

Summary. The reconstruction processes in sugar-processing industry during NEP-period are shown by the authors in the article. The problems of production engineering and control in sugar-processing industry are shown.

Список літератури

1. Воблий К.В. Відбудова цукрової промисловості УРСР і шляхи її дальшого розвитку.- К.: Укрполітвидав, 1946. - С.17.
2. Там само.- С. 18.
3. Там само.
4. Там само.- С.19.
5. ЦДАВО України.- Ф.337.- Оп.1. - Спр.1280. - Арк. 135.
6. Воблий К. Назв. праця.- С. 21.
7. Там само.- С. 22.
8. ЦДАВО України.- Ф. 337.- Оп. 1.- Спр. 1280.- Арк. 135.
9. Сахарная промышленность Украины, 1922 г.- Харьков: Изд. Сахаротреста, 1922. - С.1.
10. ЦДАВО України.- Ф.337.- Оп. 1. Спр. 1280. - Арк. 180.
11. Там само.
12. Хозяйство Украины.- 1925.- №9-10.- С. 145.
13. ЦДАВО України.- Ф.337.- Оп.1.- Спр.1280. - Арк.143.
14. Вісник цукрової промисловості.- 1921.- №7-10.- С.163.
15. Хозяйство Украины.- 1928.-№4.- С.
16. Там само.
17. ЦДАВО України.-Ф.337.- Оп.1.- Спр.1280. - Арк. 160.
18. Там само.- Арк. 143.
19. Там само.- Арк. 160.
20. Там само.- Спр. 7941.- Арк. 27.
21. Копелев З. Достижения сахпромышленности, в частности, Харьковского Отделения Сахаротреста, к десятой годовщине Октябрьской революции // Хозяйство Украины.- 1927.-№10-12.- С.81.
22. Там же.
23. ЦДАВО України.- Ф. 337.- Оп. 1.- Спр. 1280.- Арк. 135.

24. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні.- К.: Наукова думка, 1966.- С. 67.
25. ЦДАВО України.- Ф.337.- Оп.1.- Спр.6822.- Арк.151.
26. Каплан Д. Итоги и перспективы сахарной промышленности //Хозяйство Украины.- 1925.- №9-10.- С. 155.